

Zasztowt, Leszek

"S wiekom narawnie : populiaryzacya nauki w Rosii. Kniga. Gazieta. Żurnał", Eleonora A. Łazarewicz, Moskwa 1984 : [recenzja]

Rozprawy z Dziejów Oświaty 29, 227-234

1986

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

zdecydowaną opozycję przeciw arystoteлизmowi wyrażaną przez Jana A. Komeńskiego, Jana Jonstona oraz Waleriana Magni. W dwóch ostatnich rozdziałach części drugiej znajdujemy bardzo ciekawe ujęcie procesów stanowiących początek rozpadu tradycyjnej szkolnej filozofii, a mianowicie kryzys kosmologii arystotelesowskiej szerzący się wśród arystotelików od połowy XVII w. oraz początki asymilacji „nowej filozofii”, czyli filozofii kartezjańskiej, oraz nowożytnego przyrodoznawstwa.

Taki układ treści ma swoje zalety dydaktyczne i metodyczne. Problematyzuje i syntetyzuje w jedną spójną całość luźne dotychczasowe spostrzeżenia wygłaszane przez rozmaitych badaczy w rozmaity sposób. Również forma wykładu zaprezentowana przez Ogonowskiego zasługuje na uznanie za swoją przejrzystość, rzeczowość i doskonały język.

Czy w świetle zgłoszonych powyżej sugestii książka Ogonowskiego jest całkowicie bez braków? Nawet czytelnik pobieżnie tylko zapoznany z epoką i dziejami nauczania filozofii w szkołach zapyta, dlaczego Autor ogranicza się tylko do wieku XVII, skoro „filozofia szkolna” w różnej postaci istnieje w szkołach polskich aż do czasów KEN. Ramy wieku XVII stanowią cezurę bardzo mechaniczną, skoro w tym wieku omawiane w książce zjawiska wcale się jeszcze nie kończą. Znamca problematyki natomiast stwierdzi, że Ogonowski w ramach filozofii szkolnej wyraż-

nie preferował zagadnienia z zakresu metafizyki w stosunku do wielkiej grupy zagadnień z zakresu fizyki (przyrodoznawstwa) równie szeroko nauczanych we wszystkich ośrodkach. Ogonowski nie docenił też koncepcji piśmiennictwa typu *scientia curiosa* i dlatego jego ocena Tytkowskiego wypadła nieprzekonywująco. Walerian Magni nie należał właściwie do nurtu szkolnej filozofii, tym bardziej polskiej. Nie wykładał u nas, nie ogłaszał podręczników. Należy mu się miejsce bardziej w historii nauki. Ktoś inny mógłby się upomnieć o pominiętą właściwie przez Ogonowskiego dydaktykę przedmiotu (sposób wykładania filozofii), ktoś z grona historyków wychowania mógłby tu poszukiwać danych o zasięgu społecznym edukacji filozoficznej itd., itd. Jeśli się otrzymuje dużo (a książka Ogonowskiego daje rzeczywiście dużo), chciałoby się jeszcze więcej. Należy wszelako poprzestać na stwierdzeniu, że Autor napisał książkę, jakiej właściwie dotąd nie było w naszym piśmiennictwie z tej dziedziny, że wykorzystał swą rozległą wiedzę i całe doświadczenie nabyte przy publikacji tomów *Filozofia i Myśl Społeczna* w. XVII, część 1—2 (*700 lat myśli polskiej*, Warszawa 1979), aby ukazać mało dotąd znaną szerokiemu ogółowi sferę szkolnej kultury filozoficznej. Jest to duży wkład w poznanie dziejów edukacji w naszym kraju.

Tadeusz Bieńkowski

Eleonora A. Łazarewicz, S WIEKOM NARAWNIE. POPULIARYZACJA NAUKI W ROSJI, KNIGA. GAZIETA. ŻURNAŁ, Moskwa 1984, Izd. „Kniga”, ss. 383.

Jest to pierwsza książka podsumowująca dotychczasowe badania nad historią upowszechniania nauki w Rosji, omawiająca dokonania uczonych, wydawców, działaczy oświatowych na polu piśmiennictwa popularnonaukowego, a więc książek, gazet, czasopism. Praca obejmuje okres od początku XVIII stulecia do 1917 r., przy czym rozdział osta-

tni, będący swoistym suplementem, poświęcony jest współczesnej teorii i praktyce upowszechniania nauki w Związku Radzieckim.

Książka E. A. Łazarewicz nie jest monografią opartą na szerokich badaniach źródłowych, jest natomiast syntezą dotychczasowych dociekań historyków radzieckich. Autorka obok włas-

nych badań, obficie korzystała ze szczegółowych ustaleń historyków książki, czasopiśmiennictwa, historyków nauki, naukowców, informatyków, a także uczonych zajmujących się teorią i praktyką upowszechniania nauki. Syntetyczny charakter książki podkreśla fakt, że pomyślana została jako podręcznik przeznaczony dla autorów i redaktorów popularnonaukowych wydawnictw, studentów wydziałów dziennikarstwa, a także dla szerokich kręgów czytelników zainteresowanych historią kultury, historią książki i księgarstwa w Rosji. Jak pisze Autorka: „Bogate doświadczenia ponad 250-letniej historii upowszechniania wiedzy w Rosji powinny stać się własnością szerokich rzesz czytelników i pomóc współczesnym popularyzatorom nauki w ich walce o umysł i serca” (s. 6).

W pięciu rozdziałach książki zawarte jest olbrzymie bogactwo faktów dotyczących oficyn wydawniczych w Rosji, działalności Akademii Nauk oraz licznych towarzystw naukowych, Uniwersytetu Moskiewskiego, a także wielu zasłużonych dla kultury rosyjskiej uczonych zajmujących się popularyzacją, redaktorów czasopism upowszechniających naukę. Autorka podejmuje również próbę klasyfikacji terminów odnoszących się do upowszechniania nauki, a przede wszystkim przemian, jakie następowały w pojmowaniu zadań, funkcji i metod popularyzacji na przestrzeni ubiegłych dwóch stuleci. Prezentowane w książce zagadnienia przedstawiane są na szerokim tle następujących w Rosji zmian politycznych związanych z konkretną polityką oświatową caratu, począwszy od Piotra I do Mikołaja II. Poważne miejsce w pracy zajmują także relacje pomiędzy popularyzacją a postępem nauki. Szczególnie wiele uwagi poświęciła Autorka wpływowi przyrodznawstwa na charakter i zawartość wydawnictw upowszechniających naukę. Obok dokonania uczonych rosyjskich, M. W. Łomonosowa, I. M. Sieczenowa, I. P. Pawłowa, i wpływu ich badań na upowszechnianie nauki interesująco zarysowana została historia recepcji książek uczonych i popularyzatorów nauki z obszaru

zachodnioeuropejskiego. Począwszy od XVIII i XIX w. wydawane były w Rosji prace: B. Fontenelle'a, F. D. Arago, S. J. Dumont D'Urville'a a następnie L. Büchnera, C. Flammariona, A. Brehma, Ch. Darwina, E. Haeckla i in.

Rozdział pierwszy poświęcony jest powstaniu popularyzacji nauki w Rosji (początek XVIII w. — do lat dwudziestych XIX w.). Autorka omawia pierwsze popularnonaukowe wydawnictwa: opublikowaną w 1710 r. z rozkazu Piotra I *Geografiju ili kratkoje ziemnogo kruga opisanije, Rozgowory o mnożestwie mirow* B. Fontenelle'a — 1740 r., *Putieszestwijsie około swiata* G. Ansona — 1751 r. Począwszy od drugiej połowy lat dwudziestych XVIII w., jak pisze Łazarewicz, działalność wydawniczą w Rosji skoncentrowano w Akademii Nauk, która stworzona została i pomyślana jako centrum nauki i jej upowszechniania, przy czym istotną rolę odgrywały w jej działalności wydawnictwa książkowe i periodyki. Obok prac z dziedziny geografii, jak choćby wspomniana praca G. Ansona, Akademia publikowała liczne popularnonaukowe książki z dziedziny filozofii, np.: G. Tiepłowa, *Znanijsza, kasajuszczizjesia wobszczie do fitosofii dla polzy tych, kotoryje o siej matierii czużestrannykh knig czitat' nie mogut*, 1751. Od 1726 r. Akademia wydawała także gazetę: „Sankt-Pietierburskije Wiedomosti”, miała również dość znaczny wpływ na edycję wysokonakładowych kalendarzy. W 1750 r. w drukarni Akademii wydrukowanych zostało 10 020 kalendarzy, w tym 7610 w języku rosyjskim (s. 23). Z Akademią związane były również dwa pierwsze rosyjskie miesięczniki: „Miesiacznyje Istoriceskije, Gieniealogiceskije i Geograficeskije Primieczanijsa w Wiedomostiach” (1728—1742), których redaktorem był G. F. Miller, oraz „Jeżemiesiacznyje Soczinienijsa, k Polzie i Uwiesieleniju Służaszczije”, wydawane od 1755 r. z inicjatywy Łomonosowa, pod redakcją Millera. „Jeżemiesiacznyje Soczinienijsa” były pismem o nakładzie 2000 egzemplarzy, przeznaczonym „dla wszystkich”. Jak pisze Autorka, miesię-

cznik odznaczał się wysoką kulturą wydawniczą, dokładnym doбором materiału, a także dbałością o przystępną formę tekstów (s. 31). Upowszechnianie nauki w Rosji w XVIII w. związane było ściśle z działalnością uczonych, spośród których istotne zasługi na polu popularyzacji miał Łomonosow i jego uczniowie (s. 31—33). Utworzony w 1755 r., Uniwersytet Moskiewski do 1800 r. wydał 2700 tytułów książek, w tym szereg pozycji przeznaczonych dla szerokich kręgów czytelników (s. 37), rozkwit wydawnictw tego rodzaju, przede wszystkim periodyków, przypada jednak na pierwsze dziesięciolecie XIX w. Uniwersytet Moskiewski wydawał wówczas szereg czasopism, m. in.: „Moskowskije Uczionyje Wiedomosti” (1805—1807), „Żurnał Poleznych Izobrietienij...” (1806—1808) i inne. Poważne zasługi w dziedzinie edycji książek popularnonaukowych miały także prywatne oficyny księgarskie. W przedostatnim dziesięcioleciu XVIII w., jak pisze Autorka, szczególnie rolę odegrał N. I. Nowikow. Wydrukował on niemal 1000 książek, a więc jedenastą część całości wydawnictw książkowych w XVIII-wiecznej Rosji (s. 38). Wydawał także wiele pism, w tym pierwsze w Rosji czasopismo dla dzieci: „Dietskoje Cztenije dla Sierdca i Razuma” (1785—1789). Warto również dodać, iż właśnie Nowikow po raz pierwszy na terenie Rosji wprowadził praktykę publikowania katalogów książek wydawanych przez własną oficynę. Przeciętny nakład popularnonaukowej książki w drugiej połowie XVIII w. w Rosji wynosił 1200—1300 egz. Nakłady czasopism były zbliżone do nakładów wydawnictw książkowych. Bez porównania większe były nakłady kalendarzy, które już wówczas przekraczały liczbę kilku tysięcy, jak kalendarz pod redakcją akademika S. J. Rumowskiego, mający w 1780 r. nakład 15 006 egz., w 1781 — 13 006 egz., a w 1796 — 23 571 egz. (s. 43). Na początku XIX stulecia wydawano w Rosji 60 czasopism, 9 gazet i 15 seryjnych wydawnictw książkowych (s. 45).

Istotny wpływ na działalność upowszechniania nauki wywierała polityka

oświatowa caratu. Utworzone w 1802 r. Ministerstwo Oświaty zostało w 1817 r. przemianowane na Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (Duchownych dzieł i narodnego просwieщенія), na którego czele stanął A. Golicyn. Zarówno on, jak i jego następcy (A. Szyszkow, S. Uwarow, S. Szyriński-Szchymatow) starali się, jak pisze Autorka, „obrzydzić” naukę, piśmiennictwo i oświatę (s. 45). Podejmowane przez nich działania nie wpłynęły jednak znacząco na zahamowanie rozwoju piśmiennictwa upowszechniającego naukę. Szczególnie w pierwszym 25-leciu XIX w. artykuły popularnonaukowe trafiały na łamy gazet, a także czasopism poświęconych literaturze.

W okresie panowania Mikołaja I, aż do zniesienia poddaństwa i ustawy o reformie rolnej Aleksandra II w 1861 r., piśmiennictwo popularnonaukowe stało się ważnym środkiem podnoszenia oświaty. Okresowi temu poświęcony jest rozdział drugi. Mimo nie sprzyjającej rozprzestrzenianiu oświaty polityki Mikołaja I, którego 30-letnie panowanie określił A. I. Hercen jako: „swincowuju epohu”, okres upadku etycznego i duszącej wszelką swobodną myśl atmosfery, piśmiennictwo upowszechniające naukę w Rosji nadal rozszerzało swój krąg oddziaływania. Pojawiły się pierwsze wydawnictwa przeznaczone dla chłopów, głównie z dziedziny medycyny praktycznej, gospodarstwa domowego, częstokroć „wzbogacane” baśniami i bajkami, ale także zawierające elementarne wiadomości o budowie wszechświata, początkach różnych dziedzin nauki. Jedną z najwartościowszych tego rodzaju serii książkowych była wydana przez W. F. Odojewskiego i A. P. Zabłockiego seria „Sielskoje Cztenije”, której nakład u schyłku lat czterdziestych przekraczał 20 tys. egz. (s. 75). Innym charakterystycznym zjawiskiem w rosyjskim piśmiennictwie popularnonaukowym w połowie XIX stulecia był znaczny wzrost liczby prac o charakterze kompilacyjnym, pisanych już nie przez uczonych, jak to miało miejsce na przełomie XVIII i XIX w., lecz przez osoby nie związa-

ne bezpośrednio z działalnością badawczą. Odbijało się to negatywnie na jakości wydawnictw, które stawały się jedynie „wyliczeniami” faktów, bez jakiegokolwiek myśli przewodniej czy należytego opracowania materiału (s. 77). Popularyzacja stała się także profesją wielu pisarzy-amatorów, jak pisze Autorka, właśnie wówczas wykształcił się typ popularyzatora-kompilatora, przywłaszczającego sobie, bez wyrzutów sumienia, dzieła innych. Tego rodzaju pisarzem-kompilatorem był w Rosji M. S. Hotiński. Dzięki „jego” książkom stały się dostępne na obszarze Rosji prace A. Humboldta, F. D. Arago i innych. Jak pisze autorka, z pracami uczonych obchodził się bezceremonialnie, dobierając fakty i materiał pod kątem nauki oficjalnej, bez jakiegokolwiek systematyzacji, zachowując jedynie chronologię badań, odkryć i wynalazków (s. 79). Hotiński, agent III Oddziału, był — jak twierdzi Łazarewicz uzupełniając opinię Hercena — wytworem epoki Mikołaja I: rzemieślnikiem starającym się wprząc naukę w służbę carskiego samowładztwa.

Dużym powodzeniem cieszyły się w Rosji prace F. D. Arago, dyrektora paryskiego obserwatorium i członka Tymczasowego Komitetu z 1848 r. Spośród wielu jego prac szczególnie uznanie zdobyły tłumaczone na rosyjski: *Grom i motnija*, 1859; *Biografie znamienitych astronomow, fizikow i geometrow*, t. 1—3, 1859—1861; *Istoriczeskaja zapiska o parowych maszynach*, 1861; *Obszczie poniatnaja astronomija*, t. 1—4, 1861 (s. 83—86).

W latach dwudziestych i trzydziestych zakładano również nowe pisma o charakterze popularnonaukowym, takie jak: „Nowyj Magazin Jestiestwiennoj Istorii, Fiziki, Chimii i Swiedienii Ekonomiceskich” (1820—1830) czy „Wiestnik Jestiestwiennych Nauk i Miedicyny” (1828—1829 i 1831—1832). Ten ostatni był, jak pisze Autorka, jedynym czasopismem przyrodniczym w Rosji w latach 1831—1832 (s. 87). Znacznie większym powodzeniem cieszyło się wydawane w latach 1835—1844 pismo „Żywopisnoje Obozrienije Dostopamiatnych

Priedmiotow iz Nauk, Isskustw, Chudożestw, Promyszlenności i Obszczieżitija...”, którego nakład zbliżał się nawet do 5 tys. egz. Nieformalnym redaktorem periodyku był N. A. Polewoj, cenzura zaś zatwierdziła na stanowisko redaktora wydawcę A. Semena. Siedmiopunktowy program tygodnika zawierał: geografię i historię; życiorysy; przyrodoznawstwo; sztukę i literaturę; nauki, sztuki i inne dziedziny wiedzy; handel i przemysł; różności; a także kronikę artystyczną. Było to czasopismo bardzo nowoczesne jak na owe czasy. Pismo korzystało jednak w znacznym stopniu z doświadczeń zagranicznych. Jak pisze Autorka, większość artykułów publikowanych w tygodniku, a także rysunków, czerpano z wydawnictw angielskich i francuskich, przede wszystkim z „Penny Magazine”, publikowanego przez angielskie Towarzystwo Szerzenia Wiedzy Użytecznej w Londynie, pisma o nakładzie 200 tys. egz., oraz francuskiego „Magazin Pittosque” (s. 97). Wysoki poziom merytoryczny tygodnika, umiejętne prezentowanie zagadnień wybranych dyscyplin naukowych w przystępnie napisanych artykułach — wszystko to było zasługą redaktora pisma Polewoja. Polewoj, będący samoukiem, orientował się doskonale w specyfice samokształcenia, umiał także zainteresować czytelnika i skłonić go do dalszych studiów (s. 100). Obok działalności redakcyjnej zajmował się on także tłumaczeniami, przekładając na język rosyjski kilka tomów opisów podróży francuskiego badacza Oceanu Spokojnego S. D. d'Urville'a (s. 101). Wśród innych czasopism tego okresu wysokim poziomem odznaczyły się: pismo Moskiewskiego Towarzystwa Badaczy Przyrody „Wiestnik Jestiestwiennych Nauk” (1854—1860), zajmujące się upowszechnianiem nauk przyrodniczych, oraz „Żywopisnaja Russkaja Bibliotieka” (1856—1859) — tygodnik o charakterze encyklopedycznym.

W połowie XIX stulecia problemy upowszechniania nauki zajęły poważne miejsce na łamach czasopism literackich. Nieomal każde czasopismo posiadało wówczas samodzielny dział nauko-

wy, na który składały się zarówno popularnonaukowe artykuły, jak i rozprawki poświęcone problemom oświaty, a także recenzje i przeglądy literatury naukowej. Tego rodzaju pismem był wydawany przez A. S. Puszkiną „Sowriemiennik”, w którym artykuły o nauce publikował P. B. Kozłowski (s. 115—116). Pismem o najszerszym kręgu oddziaływania na terenie Rosji była „Biblioteka dla Cztiienija” (1834—1865), wydawana przez O. I. Sienkowskiego w nakładzie 7000 egz. W latach 1834—1854 opublikowano w piśmie 261 artykułów z dziedziny geografii, 228 z dziedziny rolnictwa, 162 artykuły dotyczące historii i 87 odnoszących się do nauk przyrodniczych (s. 124).

Zagadnienia nauki zajmowały także wiele miejsca w wydawnictwach, jak je określa Autorka, wiernopoddańczych, służących podtrzymaniu i ochronie interesów carskiego samowładztwa. Było tego rodzaju periodyków bardzo wiele, m. in.: „Syn Otcziestwa”, „Siewiernyj Archiw”, „Majak Sowriemennogo Proswieszczenija...”, „Moskowitzianin”, „Siel-skoje Błagoustroistwo”. Jak twierdzi Łazarewicz, przeglądając zawartość tych wydawnictw pod kątem publikacji o nauce można stwierdzić, że stosunek do popularyzacji w każdym ze wspomnianych periodyków uwarunkowany był ogólnym kierunkiem pisma (s. 135). Przeważała jednak w nich pseudopopularyzacja. Działalność tych czasopism oceniana była krytycznie zarówno przez A. I. Hercena, jak i W. G. Bielińskiego, N. A. Dobrolubowa czy M. G. Czernyszewskiego. W formowaniu teorii upowszechniania nauki w XIX-wiecznej Rosji szczególną rolę odegrał Hercen. Doskonale zorientowany w problemach przyrodoznawstwa, sam absolwent Wydziału Fizykomatematycznego Uniwersytetu Moskiewskiego, wielbiciel filozofii Hegla, w swoich pracach dał teoretyczną podstawę działaniom upowszechniania nauki (s. 135—140).

II połowa XIX w. była okresem znacznego rozszerzenia wpływów nauki w Rosji. Był to, jak pisze Łazarewicz w rozdziale trzecim, okres kształtowa-

nia się samowiedzy narodu, niewątpliwie istotnym czynnikiem stało się tu zniesienie poddaństwa. Polityka caratu zarówno względem nauki, jak i oświaty nie uległa jednak zasadniczym zmianom. Projekt nowej ustawy o Akademii Nauk został, dzięki niechętnemu stanowisku ministra oświaty D. Tołstoja, odłożony *ad acta*. Nie dopuszczono także, aby członkami Akademii zostali, już wówczas wysoko oceniani w świecie uczeni: D. J. Mendelejew, I. I. Miecznikow, I. M. Sieczenow, Z. Cienkowski i wielu innych. Mimo reformy cenzury, co przyspieszyło edycję książek, wiele wybitnych prac naukowych i popularnonaukowych wydawano w ograniczonym nakładzie bądź zakazywano ich rozpowszechniania. W 1873 r. 3665 egz. z 4000-ego nakładu książki L. Büchnera, *Odkuda my, kto my, kuda my* zostało zniszczonych, podobnie 1975 egzemplarzy *Jestiestwiennoj istorii mirotworienija* E. Haeckla. W obu wypadkach powodem była obawa przed rozprzestrzenianiem teorii materialistycznych (s. 150).

Kontynuatorem Hercena w omawianym tu okresie był D. I. Pisariew. Liczne artykuły publikował w pismach: „Ruskoje Słowo”, „Rasswiet” i „Dieło”. Wiele miejsca poświęcał upowszechnianiu teorii K. Darwina, której wagę uzasadniał w pracy *Progrjess w mirie żywotnych i rastienij* (1864). Tendencje pozytywistyczne przyczyniły się w znacznym stopniu do ożywienia inicjatyw społecznych. Obok niedzielnych i wieczorowych szkół, czytelni i bibliotek, wykładów publicznych w drugiej poł. XIX w. powstało w Rosji szereg towarzystw, których celem było szerzenie oświaty wśród ludu. Obok powstałego w Petersburgu komitetu dla upowszechnienia czytelnictwa i wiedzy wśród chłopów (1861) ważną rolę odegrało podobne towarzystwo założone w Charkowie w 1869 r. Prowadziło ono nie tylko rozległą działalność wydawniczą, lecz także organizowało kursy dla robotników, szkołę niedzielną, bibliotekę (s. 159). U schyłku lat siedemdziesiątych i w przedostatnim dziesięcioleciu XIX w. pojawiło się w Rosji wiele wydawnictw-poradników,

zamieszczających recenzje książek przeznaczonych dla masowego odbiorcy, a także propagujących prace wyróżniające się. Tego rodzaju wydawnictwami były: *Sistematiczeskij Obzor...*, publikowany przez Niezależne Towarzystwo Ekonomiczne, oraz poradnik *Czto Czita' Narodu*, 1884, 1889, 1906 (s. 160).

Wraz z pojawieniem się masowego odbiorcy wzrastała w Rosji liczba publikowanych książek: w 1860 r. wydrukowano ponad 2 tys. tytułów, w 1887 — 8,7 tys., a w 1895 — 11,5 tys. (s. 164).

Na profil upowszechniania nauki w Rosji II połowy XIX w. decydujący wpływ miały nauki przyrodnicze. Znaczne zainteresowanie zagadnieniami przyrodoznawstwa miało miejsce w latach sześćdziesiątych, pierwszej połowie lat siedemdziesiątych, a także na początku lat osiemdziesiątych. U schyłku wieku, od końca lat osiemdziesiątych, wzrosło zapotrzebowanie na literaturę historyczną. Popyt na książkę popularnonaukową spowodował, że szereg oficyn wydawniczych wyspecjalizowało się w publikowaniu tego typu literatury. Petersburska firma F. F. Pawlienkowa w ciągu ostatniego dwudziestolecia XIX w. wydała 500 tytułów, z czego większość opublikowana została w seriach: „Biblioteka Poleznych Znaniy”, „Popularno-Naucznaja Biblioteka” i „Żyżń Zamieczatielnych Ludiej” (s. 166). Tanie masowe wydawnictwa publikowała firma I. D. Sytina. Obok kalendarzy, które na początkach XX w. osiągnęły już milionowe nakłady, Sytin wydawała liczne popularnonaukowe i popularnoświatowe broszury. Cena tych książeczek nie przekraczała przeważnie 30 kopiejek. Sytin publikował serie książkowe, jak: „Biblioteka dla Samoobrazowania”, oraz popularnonaukowe pismo dla młodzieży „Wokrug Swieta” (1891), którego nakład z 4,5 tys. egz. wzrósł wkrótce do 12 tys., po czym przekroczył 42 tys. (s. 172).

Zainteresowanie naukami przyrodniczymi w Rosji wzrastało począwszy od połowy ubiegłego stulecia, wiązało się to w znacznym stopniu z publikacją tłumaczeń kolejnych prac Darwina. W 1864 r. wydano pracę o pochodzeniu ga-

tunków *O proischożdienii widow putiom podbora radiczej*; w 1868 r. *Priruczenie żywotnych i woźdietywanije rastienij*; w 1874 r. *Proischożdienije czetowieka i podbor po odnoszeniju k potu*. Ukazywało się także szereg prac popularyzujących teorię Darwina autorstwa K. A. Timiriaziewa, D. I. Pisariewa, I. M. Siczzenowa, I. I. Miecznikowa i in. (s. 176—179). Szczególną wagę miały prace Timiriaziewa, niewątpliwie jednego z najwybitniejszych popularyzatorów teorii ewolucji w Rosji. Wiele jego opublikowanych wykładów o darwinizmie było wielokrotnie wznawianych. Książka *Żyżń rastienij* miała do 1917 r. 10 wydań, później zaś była jeszcze dziesięciokrotnie wznawiana. Dużym powodzeniem cieszyły się w Rosji także prace A. Brehma. Pierwszy z sześciu tomów *Życia zwierząt* ukazał się w Lipsku w 1864 r. Autorka mylnie podaje rok 1863 — s. 187, już zaś w 1866 r. rozpoczęto edycję rosyjską.

W działalność upowszechniania nauki w Rosji II połowy XIX w. włączyły się także kobiety, w przeważającej mierze autorki popularnych książeczek przeznaczonych dla młodzieży. Pierwszą kobietą-popularyzatorem była E. N. Wodowozowa, autorka i wydawca popularnonaukowych prac z dziedziny pedagogiki, historii, geografii (s. 188—190). W tym okresie założono także szereg czasopism dla ludu, takich jak: „Sołdatskaja Biesieda”, „Narodnaja Biesieda”, „Dosug i Dieło”. Wydawcą wspomnianych periodyków był A. F. Pogoski. Powstało również wiele tygodników o podobnym charakterze. W latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku rozpoczęto edycję tygodników: „Woskriesnyj Dosug” (1863—1872), „Narodnaja Gazieta” (1863—1870), „Mirskoje Słowo” (1863—1879), (s. 199).

Wśród czasopism popularnonaukowych, które, jak pisze Autorka, niczym specjalnym nie odznaczały się i których liczba była dość ograniczona, stosunkowo najdłużej utrzymały się pisma: „Żywopisnoje Obozrienije Stran Swieta” (1872—1905), „Wokrug Swieta” (1860—1868, 1885—1917), „Priroda i Ludi” (1889—1918). Podobnie jak w okresie poprzed-

nim jawnym wrogiem popularyzacji były pisma reakcyjne, negatywnie nastawione do postępów nauki, szczególnie przyrodznawstwa (s. 209).

W latach 1895—1917 upowszechnianie nauki stało się, jak pisze Autorka, istotnym elementem propagandy rewolucyjnej w Rosji. Okresowi temu poświęcony jest rozdział czwarty. Nasilająca się wówczas tajna działalność rewolucyjna powodowała określone kontroposunięcia caratu. Nastąpiło zaostrzenie cenzury, która poświęcała dużo uwagi tępieniu wydawnictw służących upowszechnianiu materializmu. Zniszczono lub wycofano ze sprzedaży prace: E. Haeckla, *Naszi sówriemiennyje znanija o proischożdieniu czełowieka*, 1898, oraz *Mirowyje zagadki*, 1902 i 1906, a także A. Bebela *Zenszczina w proszłom, nastojaszczem i buduszczem*, 1900, oraz wydaną w 1898 r. historię petersburskiego Towarzystwa Nauki Czytania i Pisania (Sankt-Pietierburskij Komitet Gramotnosti). Po rewolucji 1905 r. sytuacja uległa zmianie. Wznowionych zostało wiele uprzednio zamkniętych wydawnictw. Zaczęto również mówić o tragicznej sytuacji w dziedzinie oświaty w Rosji, gdzie zaledwie 21% do 27% ludności umiało czytać.

Dzięki wzrostowi zapotrzebowania na książkę i czasopismo, a także dzięki zwiększającym się możliwościom technicznym, powiększała się liczba publikowanych w Rosji książek. W 1895 r. wydano ponad 11 tys. tytułów, w 1910 r. ponad 29 tys., a w 1913 r. 34 tys. w 1916 r. ukazało się 18 tys. tytułów (s. 222). W 1908 r. działało w Rosji 268 dużych firm wydawniczych. Na przełomie wieku niektóre książki popularnonaukowe o elementarnym stopniu trudności osiągały nakłady zbliżające się do 10 tys. egz. Duże zasługi w dziedzinie upowszechniania nauki miały w tym okresie oficyny: M. i S. Sabasznikowów, W. W. Łunkiewicza — wydawcy *Popularno-Naucznoy Biblioteki*. Czołową postacią wśród rosyjskich pisarzy-popularyzatorów był wówczas N. A. Rubakin, autor 280 książek i broszur na poziomie elementarnym, przeznaczonych dla robot-

ników, chłopów i żołnierzy (s. 227—232). Z jego inicjatywy powstało monumentalne wydawnictwo *Sriedi knig* (pierwsze wydanie 1906 r.), będące przeglądem publikacji książkowych oraz próbą ich klasyfikacji pod kątem przydatności dla samokształcenia. Drugie, trzytomowe, wydanie *Sriedi knig* obejmowało ponad 200 tys. książek, z których około 20 tys. tytułów sklasyfikowanych zostało jako godne rekomendacji (s. 233).

Początek XX w. charakteryzował się wzrostem liczby czasopism w Rosji. Powstają one z inicjatywy licznych towarzystw, instytucji i osób prywatnych nieomal we wszystkich miastach cesarstwa. W większości były to pisma nietrwałe, których edycja kończyła się po kilku latach. Wiele z nich zajmowało się problemami z pogranicza nauki, jak np. pisma poświęcone zagadnieniom okultyzmu. Szereg z nich odegrało jednak ważną rolę w upowszechnianiu różnych zagadnień: techniki — „Wozduchopławatiel” (1903—1916), „Aeromobil” (1908—1912); medycyny — „Zdrawije Siemji” (1902—1916), „Domasznij Doktor” (1907—1916), „Zdorowaja Żyźń” (1910—1914) (s. 236—239). Miesięcznikiem literackim i popularnonaukowym był, służący samokształceniu, „Mir Bożyj” (1892—1906), pismo, z którym współpracowali „legalni marksści”. W 1901 r. jego nakład osiągnął 12 tys. egz. Podobny charakter miał wydawany przez W. W. Bitnera „Wiestnik Znanija” (1903—1916), w którym publikowano artykuły uczonych rosyjskich, m. in.: M. M. Kowalewskiego i I. I. Miecznikowa, a także zagranicznych: A. Bebela, L. Büchnera, E. Haeckla, K. Darwina, K. Marksa, W. J. Fabre’a, C. Flammariona, F. Engelsa. Jakoodatek do miesięcznika w pierwszym 10-leciu jego istnienia wydano 13 prac popularnonaukowych z dziedziny astronomii i kosmologii w nakładzie 400 tys. egz. W sumie pismo opublikowało 17 serii książkowych po 12 pozycji w każdej, m. in.: „Obszczie Dostupnyj Uniwersitet”, „Encikłopediczeskaja Biblioteka dla Samobrazowania”, „Czitalnia »Wiestnika Znanija«”, „Biblioteka Sistiematiczesko-go Znanija” i in. Upowszechnianie nau-

ki zajmowało ważne miejsce w czasopiśmie o nastawieniu liberalnym. Pisniami tego rodzaju były: „Wiestnik Jewropy”, „Obrazowanije”, „Russkoje Bogatstwo”, „Sowriemiennyje Zapiski” i in. Z czasopismami tymi współpracowali wybitni uczeni rosyjscy. Jak pisze Autorka, periodyki typu „Wiestnik Jewropy” zapewniały uczonym stały dochód, co dla wielu z nich było istotne ze względu na ich trudną sytuację materialną (s. 252).

Po 1905 r., w okresie pewnej liberalizacji polityki carskiej, publikowane były pierwsze legalne wydawnictwa partii bolszewików. Istotną rolę w upowszechnianiu zagadnień marksizmu w dziedzinie ekonomii i filozofii odegrał bolszewicki „Wiestnik Żyźni” (1906—1907). W serii książkowej publikowanej przez redakcję pisma, nazywającej się „Dieszewaja Biblioteka »Znanija«”, wydano m. in.: *Manifest komunistyczny*, Marksa i Engelsa, a także pracę Bebla *Kobieta i socjalizm* (s. 256). Innymi wydawnictwami legalnymi bolszewików były kalendarze: *Kalendar' dla wszech* (1908) i *Sputnik raboczego* (1907, 1914).

Ostatnie lata przedrewolucyjnej Rosji były okresem ożywionej działalności W. I. Lenina. Jak pisze Łazarewicz, jego działalność na polu teorii i praktyki popularyzacji zamyka ten okres upowszechniania nauki w Rosji i otwiera nowy etap tworzenia systemu udostępniania zdobyczy nauki radzieckiemu społeczeństwu (s. 263).

Praca Eleonory A. Łazarewicz jest z wielu względów godna uwagi. Dzięki bogatej faktografii oraz interesującej interpretacji może ona służyć jako dobre opracowanie dostarczające informacji na temat recepcji nauki w Rosji, działalności wydawnictw, redakcji czasopism, a także dokonań rosyjskich uczonych i działaczy oświatowych na niwie upowszechniania nauki. Rozległe tło polityczne i społeczne pozwala zrozumieć mechanizmy, jakie kierowały polityką oświatową caratu w kierunku ograniczania dostępności wielu książek popularnonaukowych, uzmysławia również, dla-

czego kolejne decyzje administracyjne nie skutkowały. Praca daje także obraz ogromnego wysiłku uczonych, wydawców, dziennikarzy i pisarzy oświatowych wkładanego w podniesienie poziomu oświaty w Rosji, ukazuje walkę z zacofaniem i ciemnotą. Książka Łazarewicza jest godna uwagi zwłaszcza w sferze ocen i interpretacji. Pozytywnie oceniony został pierwszy okres działalności Akademii Nauk, od jej utworzenia do pierwszej połowy XIX stulecia, a także działalność Uniwersytetu Moskiewskiego. Obok wyeksponowania dokonań postępowych uczonych podniesione zostały zasługi wielu rosyjskich wydawców i redaktorów czasopism, w tym pism liberalnych, które dzięki swej stabilności i mocnym podstawom finansowym miały znaczny zasięg oddziaływania. Przykładem może być wspomniany „Wiestnik Jewropy”, na którego łamach zamieszczały swoje artykuły K. A. Timiriaziew, I. M. Sieczenow, I. I. Miecznikow, a także M. M. Kowalewski i N. M. Przewalski.

Wpływ nauk przyrodniczych w dziedzinie wydawnictw popularnonaukowych znalazł w pracy interesujące odzwierciedlenie, odnosi się to zwłaszcza do fragmentów poświęconych recepcji pism K. Darwina, ale także A. Brehma, F. D. Arago, C. Flammariona i in.

Potraktowanie zagadnień upowszechniania nauki nie od strony instytucji, choć ich działalność została w pracy także uwzględniona, lecz od strony inicjatyw indywidualnych, a także poczynañ społecznych nie ujętych w ramy działalności towarzystw naukowych i oświatowych wydaje się w pełni słuszne. Dzięki takiemu potraktowaniu tematu książka oddaje złożoność i wielopłaszczyznowość poczynañ w dziedzinie upowszechniania nauki. Opracowanie Eleonory A. Łazarewicz jest cennym kompendium dla badań porównawczych nie tylko dla historyków wychowania, ale także dla historyków nauki, historyków książki i czasopiśmiennictwa.